

OROZJUSZ I ZABÓJSTWO KLEITOSA CZARNEGO (OROS. III 18.8–9)¹

ROBERT SUSKI

ABSTRACT (*Orosius and the Assassination of Cleitus the Black (Oros. III 18, 8–9)*): The description of the murder of Cleitus the Black by Alexander the Great included in *Historia Adversus Paganos* by Orosius was modeled on Justin's *Epitome*. There are significant differences between the two descriptions, even though Justin was the only source for Orosius. Orosius definitely modified the story to agree with the apologetic nature of his work.

Panowanie Aleksandra Wielkiego stanowi znaczącą część narracji zawartej w trzeciej księdze *Historia adversus Paganos* Orozjusza. Wśród wydarzeń opisanych przez chrześcijańskiego przebitera, a związanych z losami Macedończyka, było również zamordowanie Kleitosa Czarnego². O ile opis zawarty u Orozjusza nie wnosi nic do poznania przebiegu wydarzeń,

¹ W pisaniu tego artykułu były mi pomocne kwerendy biblioteczne w bibliotekach Julius-Maximilians-Universität Würzburg, które były możliwe dzięki stypendium Polskiej Misji Historycznej przy Uniwersytecie w Würzburgu ufundowanemu przez Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Bawarską Kancelarię Państwową i Biskupstwo Würzburskie.

² Zamordowanie przez Aleksandra Wielkiego Kleitosa Czarnego było jednym z najśłynniejszych wydarzeń podczas jego rządów i jest wspomniane przez wszystkie najważniejsze źródła dla panowania Macedończyka. Na jesieni 328 r. p.n.e. podczas uczty w Marakandzie doszło do sporu pomiędzy królem a Kleitosem Czarnym, podczas którego ten ostatni bronił Filipa II, co zakończyło się przebicciem wodza i satrapy Baktirii włócznią przez monarchę. Król zabił wodza, który wcześniej uratował mu życie w bitwie pod Granikiem (Arr. *An.* IV 8.1–9.2; Curt. VIII 1.19–2.4; Plu. *Alex.* 50–52; Just. *Epit.* XII 6.1–17). Uczta miała nastąpić podczas świąt dionizyjskich (Plu. *Alex.* 50; Arr. *An.* IV 8.1). Kult Dioskurów był istotny dla Aleksandra Wielkiego (Bosworth 1996, 101). Nie jest oczywiste, co sprowokowało Kleitosa Czarnego do wystąpienia (Bosworth 1996, 100). Podczas uczty miano wyśmiewać Macedończyków, którzy ponieśli śmierć podczas niedawnych walk, co spotkało się z niezadowoleniem starszych macedońskich oficerów (Plu. *Alex.* 50), albo opiewano Aleksandra Wielkiego ponad Dioskurów czy Heraklesa (Arr. *An.* IV 8.2–3) lub też pomniejszano znaczenie Filipa II, przypisując Aleksandrowi Wielkiemu zwycięstwo w bitwie pod Cheroneją (Curt. VIII 1.22–24). Istnieją pewne różnice w opisywaniu zarzutów, jakie Kleitos Czarny stawiał Aleksandrowi Wielkiemu. Według Plutarcha stwierdził on, że nie należy sztydzić z Macedończyków wśród barbarzyńców. Ci pierwsi byli dzielniejsi niż ci, co sztydzili. Kiedy Aleksander Wielki zaprotestował przeciw słowom Kleitosa Czarnego, ten ostatni zarzucił mu wypieranie się Filipa II, dzięki któremu wszystko osiągnął, oraz występowanie jako syn Ammona (Plu. *Alex.* 50). Twierdzono też, że Kleitos Czarny krytykował przejmowanie obyczajów barbarzyńskich i pochlebstwa, ułóżanie bogom, umniejszanie herosów, kwestionował przypisanie wszystkich chwalebnych czynów Aleksandrowi Wielkiemu. Ponadto Kleitos Czarny wysławiał Filipa II oraz przypominał Aleksandrowi Wielkiemu o uratowaniu mu życia (Arr. *An.* IV 8.4–6). Według Kurcjusza Kleitos Czarny przypominał czyny Filipa II oraz zarzucał królowi gardzenie starymi żołnierzami, wypominał los Parmeniona i Attalosa, sztydził z wyroczni Ammona (Curt. VIII 1.25–42). Nasze źródła różnią się częściowo co do reakcji króla na połajanki Kleitosa Czarnego. Ptolemeusz miał wyprowadzić Kleitosa Czarnego z uczty, ale ten powrócił i wtedy został zabity (Arr. *An.* IV 8.9). Kurcjusz Rufus wspominał, że Ptolemeusz i Perdikkas powstrzymywali pijanego Aleksandra Wielkiego przed zamordowaniem Kleitosa Czarnego, a Lizymach i Leonnatos wyrwali mu włócznię z ręki. Perdikkas i Ptolemeusz prosili króla, aby nie podejmował żadnych decyzji, nim nie wytrzeźwieje. Aleksander Wielki nie panował nad sobą, wyrwał włócznię żołnierzowi i stanął przy wyjściu, którym mieli wychodzić uczestnicy uczty. Kleitos Czarny wychodził ostatni i został przebity przez Aleksandra Wielkiego, który miał do umierającego powiedzieć, aby poszedł do Filipa, Parmeniona i Attalosa (Curt. VIII 1.43–52). Plutarch pisał, jak po ciśnięciu jabłkiem przez Aleksandra Wielkiego w Kleitosa Czarnego przyjaciele wyprowadzili tego ostatniego. Kleitos Czarny jednak wrócił na ucztę i kiedy zaczął cytować Eurypidesa, to król przesyłał go włócznią (Plu. *Alex.* 52). Być może cytowanie Eurypidesa nie było w tej sytuacji naiwne, a cytat był używany przez niezadowolonych ze zmian wprowadzanych przez króla (Bosworth 1996, 101). Tylko Kurcjusz wspominał o pośmiertnym potępieniu Kleitosa Czarnego (Curt. VIII 2.12), patrz Bosworth 1996, 104; Badian

które miały miejsce w Marakandzie w 328 r. p.n.e.³, o tyle sporo on mówi o myśli historiozoficznej zawartej u Orozjusza oraz o sposobie korzystania przez niego ze źródeł. Tutaj będę chciał skupić się na ostatnim zagadnieniu. Pozwoli to nam lepiej zrozumieć, jak następował proces sporządzania i komponowania epitome przez ich autorów. Możemy lepiej poznać, w jaki sposób budowali oni swoją narrację, jak selekcjonowali fakty. Dzięki temu możemy się przyjrzeć, w jaki sposób epitomatorzy (zaliczamy do nich też autorów krótkich prac historycznych, czyli brewiariów, które *Historia adversus paganos* najbardziej przypomina) korzystali ze swoich źródeł⁴.

Opisując podboje Aleksandra Wielkiego, Orozjusz zwrócił uwagę, że okrucieństwo króla Macedończyków wobec swoich było równie duże jak wobec obcych, a następnie wymienił on ofiary Aleksandra Wielkiego wywodzące się z macedońskiej elity: kuzyna Aleksandra Wielkiego Amyntasa, macochę i braci króla, Parmeniona, Filotasa, Attalosa, Eurylochosa, Pauzanasza i właśnie Kleitosa⁵. Następnie Orozjusz opisał okoliczności mordu na Kleitosie Czarnym: ucztę, podczas której przyjaciel macedońskiego władcy skrytykował króla za wynoszenie jego czynów ponad uczynki Filipa II i bronił pamięci ojca Aleksandra, co doprowadziło do zamordowania Kleitosa przez Aleksandra Wielkiego⁶. Dostyc łatwo jest

---

2000, 70. To bardzo pobieżne zestawienie informacji pochodzących ze źródeł pokazuje, że odtworzenie, co dokładnie stało się w Marakandzie, stanowi pewien problem. Źródła różnią się co do przyczyny sprowokowania Kleitosa Czarnego do wystąpienia. W różny sposób przedstawia się argumenty przedstawiane przez Kleitosa, oraz w jakich okolicznościach doszło do samego mordu.

³ Najczęściej preferuje się wizję obecną u Plutarcha, która oparta ma być na świadectwie Charesa z Mitylene. W opisie zawartym u Arriana dostrzega się usprawiedliwianie Aleksandra Wielkiego (Yardley, Heckel 1997, 220–222). Trudno też powiedzieć, ile prawdy jest w słowach przypisywanych Kleitosowi Czarnemu. Nasze źródła mogły przypisać Kleitosowi Czarnemu zarzuty, które następnie stawiano królowi (Wipszycka, Bravo 2010, 67). Być może przyczyną kłótni mogły być kwestie osobiste albo były one efektem rozgoryczenia starszych oficerów wobec polityki króla (Wipszycka, Bravo 2010, 67). Uczta w Marakandzie była jedną z nielicznych okazji do zgromadzenia większości oficerów (Bosworth 1996, 100). Oczywiście w tym tekście nie interesuje mnie odtworzenie feralnej uczty i wydarzeń, które doprowadziły Aleksandra Wielkiego do zamordowania Kleitosa. Dla mnie istotny jest sposób postępowania przez Orozjusza z *Epitome* Justyna, co wykorzystał on ze swojego źródła, a co pominął. Rekonstrukcja wydarzeń, które zaszły w Marakandzie, patrz: Cauer 1893; Schubert 1898; Green 1974, 337–342; Goukowsky 1978, 44–45; Carney 1981; Badian 1985, 456–457; Heckel 1992, 275; Hammond 1993, 89–94; Bosworth 1996, 98–103; Yardley, Heckel 1997, 220–226; Tritle 2003, 127–146; Lane Fox 2004, 327–328; Nawotka 2004, 393–397; Alonso 2007; Worthington 2007, 177–178; Heckel 2008, 100–104; Wipszycka, Bravo 2010, 66–67.

⁴ Oczywiście *Historia adversus paganos* nie jest typową epitome. Przynależność gatunkowa tego dzieła sprawia spore problemy. Jest ona zbyt krótka i zbyt mało dokładna na typową historię powszechną. Bez wątpliwości jest ona dziełem apologetycznym, tyle że bardzo skupionym na historii. *Historia adversus paganos* wykazuje spore podobieństwa do późnoantycznych brewiariów (*Liber de Caesaribus* Aureliusza Wiktora, *Breviarium Eutropiusza*, *Breviarium Festusa*, *Epitome de Caesaribus*). Dla dziejów Grecji i Macedonii *Epitome* Justyna jest głównym źródłem Orozjusza, jedynie miejscami uzupełnianym *Chronicon* Hieronima, być może *Facta et dicta memorabilia* Waleriusza Maksymusa oraz innymi pracami (np. *Historiae* Herodota). W analizowanym passusie Orozjusz nie wykraczał jednak poza dane zawarte u Justyna. Co więcej w niektórych epitome możemy zauważyć dodawanie informacji pochodzących z innych źródeł niż skracane dzieło. O relacji między tekstem Justyna a Orozjusza, patrz Hagendahl 1941, 3–48; Seel 1972, 11–44.

⁵ Oros. III 18.8.

⁶ Oros. III 18.9.

wskazać źródło, na którym oparł się Orozjusz w tym passusie. Była nim *Epitoma historiarum Philippicarum Pompei Trogi* autorstwa Justyna⁷. Na szczęście praca Justyna również przetrwała, więc możemy porównać obie narracje.

Justyn swój opis rozpoczął od wynoszenia się przez Aleksandra Wielkiego nad swojego ojca podczas uczty. Nie podał on, gdzie doszło do morderstwa. Dalej wspominał on sprzeciw Kleitosa, który zaowocował zabójstwem weterana popełnionym przez Aleksandra Wielkiego za pomocą włóczni. Kiedy szła Aleksandrowi Wielkiemu mina, król zaczął żałować swojego czynu. Bolało go zarówno to, że popadł w gniew, gdy ktoś chwalił jego ojca, jak i przeświadczenie, że nie powinien zabijać pośród potraw i kielichów niewinnego przyjaciela. Doprowadziło to Aleksandra Wielkiego najpierw do żalu i płaczu, a potem do skruchy i pragnienia śmierci. Tak, że chciał pozbawić się życia, w czym przeszkodzili jego przyjaciele. Bolał, że siostrze Kleitosa Czarnego, a swojej niańce, zamiast świadczyć dobrodziejstwa, to prześle zwłoki brata⁸. Przypominał sobie zgładzonych ze swojego rozkazu: Parmeniona, Filotasa, kuzyna Amyntasa, macochę, braci, Attalosa, Eurylochosa i Pauzanasza. Aleksander Wielki przez cztery dni trwał w głodówce, aż w końcu uległ

⁷ Arnaud-Lindet 1990b, 224; Fear 2010a, 137. W tym wypadku trzeba pamiętać, że nie jest wcale jasne, czy Orozjusz znał jedynie epitome Justyna, czy też samo dzieło Pompejusza Trogusa. W swojej narracji powołuje się zresztą na obu tych autorów (powołania się na Justyna – Oros. I 8, 1; I 10, 2; I 10, 6; IV 6, 1; IV 6, 6.; powołania na Pompejusza Trogusa – Oros. I 8, 1; I 10, 1; I 10, 2; IV 6, 1; IV 6, 6; VII 27, 1). Istnieją jednak przesłanki, które każą wątpić w znajomość dzieła Pompejusza Trogusa przez Orozjusza. Najczęściej Orozjusz powoływał się zarówno na Justyna, jak Pompejusza Trogusa. W narracji dotyczącej Mojżesza Orozjusz najpierw wspominał jedynie Trogusa, potem Justyna i Trogusa, po czym zacytował dosłownie tekst *Epitome* Justyna. Oczywiście w tym miejscu nie wiemy, czy narracja Trogusa nie była obszerniejsza niż to, co przepisał Justyn, ale passus nie może być dowodem na bezpośrednią znajomość Trogusa przez Justyna. We wstępie do opowiadania o początkach Kartaginy Orozjusz powołał się zarówno na jednego, jak i drugiego. Polemizując z pogańskimi opowieściami o Józefie i Egipcie, Orozjusz pisał o historyku Pompejuszu Trogusie i Justynie, który sporządził skrót (*Pompeius historicus eiusque breuiator Iustinus docet*). W opowieści o Mojżeszu pojawiła się u Orozjusza fraza: „powiedział bowiem Pompejusz, czyli Justyn” (*ait enim Pompeius siue Iustinus*). To ostatnie pokazuje utożsamienie jednego przekazu z drugim przez Orozjusza. Tak więc powołania się na Pompejusza Trogusa przez Orozjusza nie pozwalają jednoznacznie wyrokować, czy Orozjusz bezpośrednio znał dzieło Pompejusza Trogusa. Kiedy przyjrzymy się wzmiankom dotyczącym Grecji i Bliskiego Wschodu u Orozjusza, to nie da się wywieść wszystkich zawartych tam faktów ze skrótu dokonanego przez Justyna (oraz Hieronima, który był dla Orozjusza źródłem we wszystkich księgach *Historia adversus paganos*). To nie musi jednak oznaczać, że Orozjusz znał obok *epitome* Justyna także obszernie dzieło Pompejusza Trogusa. W przypadku różnic między przekazami Justyna a Orozjusza część to błędy tego drugiego, a część można wywieść z korzystania z innych źródeł niż *Epitome* Justyna (oprócz Hieronima, to Waleriusza Maksymusa, to nawet Herodota). Za to tam, gdzie wiemy, że Pompejusz Trogus pisał coś, czego nie uwzględnił w swoim skrócie Justyn, to nie widać, aby było to obecne u Orozjusza (tak na przykład bitwa pod Leuktrami). Oczywiście to też nie jest jednoznaczny dowód przeciw znajomości przez Orozjusza Justyna, gdyż Orozjusz nie musiał o tym pisać. O ile nie da się wykluczyć, że Orozjusz znał dzieło Pompejusza Trogusa, to nie można przedstawić dowodów pozytywnych na poparcie tej tezy. Z mojego punktu widzenia jest to kwestia drugorzędna. Przekaz dotyczący uczty w Marakandzie zawarty u Orozjusza ewidentnie został przepisany z *Epitome* Justyna. Ponadto wiąże się wzrost popularności Pompejusza Trogusa w późnym antyku z powstaniem epitomy Justyna, patrz Syme 1988, 358–371.

⁸ Lannice jest postacią znaną z większości źródeł dotyczących Aleksandra Wielkiego. Była ona córką Diopidasa i mamką Aleksandra Wielkiego (Curt. VIII 1.21, 2.8–9; Arr. An. IV 9.3; Ps-Callisth. 1.13). Dwoch jej synów zginęło podczas oblężenia Miletu (Curt. VIII 2.8; Arr. An. IV 9.4), patrz Heckel 2006, 145.

wojsku, które obawiało się, co się stanie, jeśli król się zagłodzi. Justyn podkreślał rolę Kallistenesa w powrocie monarchy po żałobie do rzeczywistości⁹.

Oczywiście przekaz Justyna był dłuższy niż Orozjusza. Autor *Historia adversus paganos* opisał ową historię w 69 słowach. Tymczasem u Justyna zajmuje ona (wraz z opisem rozpaczki Aleksandra Wielkiego po śmierci zamordowanego) aż 309 słów. Tak więc relacja Orozjusza stanowi ok. 22% narracji Justyna. Nie jest to jednak dziwne, w końcu Orozjusz skracał tekst swojego poprzednika. Zachował on jednak dużą część narracji źródła. Najczęściej w epitome tekst ulegał redukcji o 50–90%. Możemy tutaj zestawić Orozjusza z Janem Ksifilinosem, który bardzo mocno redukował tekst Kasjusza Diona. Szacuje się, że Jan Ksifilinos pominął $\frac{3}{4}$ treści Kasjusza Diona dla czasów cesarstwa¹⁰. Dla końca republiki przekaz Kasjusza Diona w jeszcze większym stopniu uległ redukcji. W przypadku narracji o Pompejuszu Jan Ksifilinos zachował jedynie 7% tekstu swojego źródła¹¹. Tak więc Orozjusz przekazał w tym miejscu całkiem sporo z narracji Justyna. Przy czym nie należy formułować na podstawie tego zbyt daleko idących wniosków. Orozjusz w tym miejscu parafrazował przecież epitome, która sama była skrótem. Kiedy czerpał on wiedzę z prac dłuższych (takich jak *Bellum Gallicum* Cezara, *Ab Urbe condita* Liwiusza, czy *De vita Caesarum* Swetoniusza), to jego narracja stanowiła mniejszy procent passusu zaczerpniętego ze źródła. Kiedy Orozjusz inspirował się tekstem *Bellum Gallicum*, to jego tekst stanowił w zależności od passusu między 2 a 25% tekstu Cezara. Przy czym najczęściej stanowił on mniej niż 10% tekstu, z którego Orozjusz streszczał (a do tego, opisując podbój Galii, oprócz *Bellum Gallicum* najprawdopodobniej wykorzystywał *Ab Urbe condita* jako swoją inspirację)¹².

Autorzy epitome mogli albo przepisywać wprost wybrane zdania z dzieła, które było ich źródłem, albo streszczać je. Sposób podejścia do tego źródła przez Orozjusza pokazuje tabela poniżej (podkreślone są frazy dosłownie przepisane przez Orozjusza z tekstu Justyna):

⁹ Just. *Epit.* XII 6.1–17. O źródłach Justyna w tym passusie, patrz Hammond 1983, 13–104.

¹⁰ Brunt 1980, 489.

¹¹ Mallan 2013, 618.

¹² Źródła Orozjusza dla podboju Galii: Karrer 1969, 12–20; Hirschberg 1991, 84–93.

OROZJUSZ I ZABÓJSTWO KLEITOSA CZARNEGO

Iust. Epit XII 6.1–17	Oros. III 18. 8–9
<p>His ita gestis sollemni die amicos in convivium convocat, ubi orta inter ebrios rerum a Philippo gestarum mentione praefere se patri ipse rerumque suarum magnitudinem extollere caelo tenus coepit adsentante maiore convivarum parte. Itaque cum unus e senibus, Clitos, <u>fiducia amicitiae regiae</u>, cuius palmam tenebat, <u>memoriam Philippi tueretur</u> laudaretque eius res gestas, adeo regem offendit, ut telo a satellite raptō eundem in convivio trucidaverit. Qua caede exultans mortuo patrociniū Philippi laudemque paternae militiae obiebat. Postquam satiatus caede animus conquievit et in irae locum successit aestimatio, modo personam occisi, modo causam occidendi considerans, pigere eum facti coepit; quippe paternas laudes tam iracunde accepisse se quam nec convicia debuisset, amicūque senem et innoxium a se occisum inter epulas et pocula dolebat. Eodem igitur furore in paenitentiam quo pridem in iram versus mori voluit (1–7)</p>	<p>qui cum in conuiuio <u>fiducia amicitiae regiae</u> aduersus regem, sua opera patri Philippo praepōnentem, <u>memoriam</u> patris <u>tueretur</u>, ab offēso frustra rege uenabulo transfossus, commune conuiuium moriens cruentauit. (9)</p>
<p>Primum in fletus progressus amplecti mortuum, vulnera tractare, quasi audienti confiteri dementiam, adreptumque telum in se vertit peregrissetque facinus, nisi amici intervenissent. Mansit haec voluntas moriendi etiam sequentibus diebus. Accesserat enim paenitentiae nutricis suae et sororis Cliti recordatio, cuius absentis eum maxime pudebat: tam foedam illi alimentorum suorum mercedem redditam, ut, in cuius manibus pueritiam egerat, huic iuuenis et victor pro beneficiis funera remitteret. Reputabat deinde, quantum in exercitu suo, quantum apud devictas gentes fabularum atque invidiae, quantum apud ceteros amicos metum et odium sui fecerit, quam amarum et triste reddiderit convivium suum, non armatus in acie quam in convivio terribilior. Tunc <u>Parmenion et Philotas</u>, tunc <u>Amyntas consobrinus</u>, tunc <u>noverca fratresque</u> interfecti, tunc <u>Attalus, Eurylochus, Pausanias</u> aliique <u>Macedoniae extincti principes</u> occurrerunt. Ob haec illi quadriduo perseverata inedia est, donec exercitus universi precibus exoratus est, precantis, ne ita morte unius doleat, ut universos perdat, quos in ultimam deductos barbariam inter infestas et inritas bello gentes destituat. Multum profuere Callisthenis philosophi preces; condiscipulatu apud Aristotelem familiaris illi et tunc ab ipso rege ad prodenda memoriae acta eius accitus (8–17)</p>	<p>sed nec minor eius in suos crudelitas quam in hostem rabies fuit. docent hoc <u>Amyntas consobrinus</u> occisus, nouerca fratresque eius necati, <u>Parmenio et Philotas</u> trucidati, <u>Attalus Eurylochus Pausanias</u> multique <u>Macedoniae principes extincti</u>. Clitus quoque annis grauis, amicitia uetus nefarie interfectus (8)</p>

O ile Justyn był w tym miejscu źródłem dla Orozjusza, o tyle ten nie przepisywał tekstu swojego źródła. Streszczał je, a nie sporządzał z niego wyciąg. U Orozjusza możemy odnaleźć frazy zawarte u Justyna, ale są one nieliczne i sprowadzają się praktycznie jedynie do nazw własnych. W przypadku listy ofiar Aleksandra Wielkiego Orozjusz nie tylko

skrupulatnie przepisał imiona postaci, ale również użył tych samych czasowników. Lekko zmienił kolejność wymienionych postaci. Trochę inaczej to wygląda w przypadku passusu dotyczącego wydarzeń w Marakandzie. Tutaj Orozjusz w większym stopniu omówił tekst Justyna, niż go przepisał. Jedyne kilka zbitek słów pojawia się w jednej i drugiej wersji. Orozjusz podał za Justynem jedynie frazę *fiducia amicitiae regiae* („ufny w przyjaźń królewską”) i *memoriam patris tueretur* („broniał pamięci ojca”). W tym ostatnim zdaniu jednak zamienił imię Filip na rzeczownik ojciec. Trudno powiedzieć, dlaczego tak się stało. Być może nie chciał powtarzać imienia króla wymienionego w poprzednim zdaniu. Zmiana jest mało znacząca, nie wpływa w żaden sposób na jego wypowiedzi. To miejsce po raz kolejny jednak pokazuje, że Orozjusz nie trzymał się literalnie swojego źródła, ale zachowując sens, dokonywał zmian w słownictwie. Obaj autorzy trochę inaczej uwydatniają wiekowość Kleitosa. Justyn określił go jako jednego z weteranów (*unus e senibus*). Według Orozjusza był on w poważnym wieku (*annis grauis*). Tu nie ma jednak zbyt dużej różnicy, choć Orozjusz w inny sposób niż Justyn podkreślił wiek wodza. Justyn nazwał narzędzie zbrodni, którym Aleksander Wielki przebił Kleitosa, jako *tellum*, co jest określeniem dosyć niejednoznacznym i może oznaczać zarówno broń, jak i strzałę, oszczep lub włócznię. Orozjusz w tym miejscu był bardziej dokładny i wspominał o *venabulum*, czyli oszczepie myśliwskim. Oczywiście w tym miejscu Orozjusz, który nie dysponował lepszą wiedzą niż Justyn, najwidoczniej nie widział różnicy semantycznej między jednym a drugim słowem i swobodnie je zamienił. Opis mordy był u Justyna trochę bardziej plastyczny, wspominał o wyrwaniu *tellum* strażnikowi (*satelles*), co nadało tekstowi obrazowości i dynamizmu¹³. Orozjusz był bardziej lakoniczny, ale wspominał, że Kleitos, umierając, splamił krwią ucztę, co ubarwia jego krótki passus i nadaje mu kolorytu. Jeśli porównamy sposób korzystania Orozjusza z dzieła Justyna, to zresztą łatwo zauważyć, że brak jest w nim czytelnych reguł. Orozjusz raz przepisywał wprost zdania zaczerpnięte z Justyna, w innym wypadku streszczał jego przekaz. Najwięcej przekazywał z początku danej historii zaczerpniętej z Justyna, najmocniej skracając materiał znajdujący się w dalszych częściach tego dzieła. W tym wypadku Orozjusz zredukował zarówno opis samej feralnej uczty, jak też to, co nastąpiło później.

Można zauważyć, że przekaz Orozjusza zawiera jedynie to, co pisał Justyn. Orozjusz w żaden sposób nie wykacza poza passus pochodzący z jego źródła. Nie podaje miejsca, w którym odbyła się feralna uczta, tak jak postąpił Justyn. Podobnie jak jego źródło

¹³ Styl Justyna omawiał Lewandowski 1988b: XVIII–XIX; Lewandowski 2007, 222.

podkreślał wiek Kleitosa oraz okoliczności mordu na nim. Lista osób zamordowanych z rozkazu Aleksandra Wielkiego jest u Orozjusza taka sama, jak u Justyna. Przy czym na owej liście znajdują się postacie często wcześniej niewspomiane przez obu tych autorów. Najprawdopodobniej Justyn (a za jego pośrednictwem Orozjusz) musiał ją zaczerpnąć ze swojego źródła, czyli Pompejusza Trogusa¹⁴. Obie listy są trochę inaczej uporządkowane. U Justyna najpierw wymienieni zostali Filotas¹⁵ i Parmenion¹⁶, którzy stracili życie raptem dwa lata przed Kleitosem Czarnym. Następnie autor podaje osoby, które poniosły śmierć niedługo po zamordowaniu Filipa II: Amyntasa IV¹⁷, Kleopatę-Eurydykę (niewymieniona z imienia, ale jej identyfikacja nie budzi większych wątpliwości i jest powszechnie akceptowana)¹⁸, braci Aleksandra Wielkiego (choć w tym wypadku nie jest oczywiste, z kim należy ich identyfikować, a istnienie Keraunosa budzi wątpliwości), Attalosa¹⁹, a wreszcie Pauzanasza, mordercę Filipa II. Z tego prawie chronologicznego porządku może wyłamać się jedynie Eurylochos, nie wiemy jednak kiedy nastąpiła jego śmierć. Orozjusz lekko

¹⁴ Hammond 1983, 104; Mineo, Zecchini 2018, 177.

¹⁵ Stracenie Filotasa: Curt. VI 11.10–39; D.S. XVII 80.2; Arr. An. III 26.1–3; Plu. Alex. 49; Just. Epit. XII 5.3. W tym miejscu nie dyskutuję, w jakim stopniu oskarżenia wobec Filotasa były zasadne, a w jakim padł on ofiarą spisku młodszych kolegów i rywali, choć to drugie wydaje się bardziej uzasadnione, patrz Green 1974, 318–327; Heckel 1977; Rubinsohn 1977; Carney 1981; Nawotka 2004, 364–369.

¹⁶ Zabicie Parmeniona: Arr. An. III 26.3–4; D.S. XVII 80.1; Plu. Alex. 49.13; Curt. VII 2.11–32; Just. Epit. XII 5.3, patrz Badian 1960; Green 1974, 325–326; Bearzot 1987, 89–104; Nawotka 2004, 367–368.

¹⁷ Amyntas IV musiał nie żyć w 355 r. p.n.e., kiedy to jego żonę Cynnę zaferowano jako małżonkę Langarusowi, królowi Agrianów (patrz Arr. An. I 5.4). Kurcjusz Rufus wspominał o oskarżeniach wobec Filotasa o sprzyjanie Amyntasowi IV, kiedy ten spiskował przeciw Aleksandrowi Wielkiemu (Curt. VI 9.17), patrz Yardley, Heckel 1997, 226–227.

¹⁸ Kleopatra-Eurydyka była siostrą Hippostratosa i bratanicą Attalosa oraz siódmą żoną Filipa II (D.S. XVII 2.3; Satyros ap. Ath. XIII 557d–e). Urodziła ona Filipowi II córkę, Europę (Satyros ap. Ath. XIII 557e), niedługo przed śmiercią króla (D.S. XVII 2.3). Oczywiście w przypadku żon Filipa II nie wiemy, kiedy i w jakich okolicznościach większość z nich zmarła. Tak nie wiemy, kiedy umarła Audata-Eurydyka (patrz Carney 2000, 57–58), Phila z Elimei (patrz Carney 2000, 59–60), Philinna z Larisy (patrz Carney 2000, 61–62), czy Meda (patrz Carney 2000, 68). O Nicesipolis wiemy, że odeszła z tego świata tuż po narodzinach córki (patrz Carney 2000, 60–61). Sugerowano, że Meda mogła popełnić samobójstwo po śmierci Filipa II i to ona pochowana jest obok Filipa II w grobowcu II w Verginie (Hammond 1978, 336). Żadne źródło nie sugeruje jednak, aby Meda popełniła samobójstwo po śmierci męża, a spektakularność tego czynu powinna zainteresować autorów naszych źródeł (Carney 2000, 236). W przypadku większości z tych kobiet nie zagrażały one pozycji Aleksandra Wielkiego, były cudzoziemkami. Phila była prawdopodobnie ciotką przyjaciela Aleksandra Wielkiego Harpalosa (patrz Carney 2000, 59). Co prawda niektórzy sugerują, że mogła być ona matką Keraunosa, ale nie opiera się to na żadnych przesłankach źródłowych (patrz Heckel 2006, 207). Kleopatra-Eurydyka była jedyną żoną Filipa II, która została z całą pewnością zamordowana po śmierci Filipa II (Just. Epit. IX 7.12; Paus. VIII 7.5; Plu. Alex. 10.7). Tak więc prawdopodobnie Kleopatra-Eurydyka była ową macochą Aleksandra Wielkiego (Yardley, Heckel 1997, 227).

¹⁹ Zabicie Attalosa: D.S. XVII 5.1; Just. Epit. XI 5.1. Diodor opisywał, jak Aleksander Wielki, zamierzając pozbyć się Attalosa, wysłał Hekatajosa do Azji Mniejszej, gdzie Attalos przebywał (D.S. XVII 2.3–6). Jeśli wierzyć Justynowi, to egzekucja krewnych Kleopatry-Eurydyki (a więc zapewne Attalosa) miała miejsce, zanim król wyruszył do Azji. Diodor opowiadał czytelnikom, że Attalos planował bunt przeciw Aleksandrowi Wielkiemu i początkowo zgodził współdziałać z Ateńczykami. Miał się zachować list, który wysłał do Attalosa Demostenes. Następnie Attalos miał zrezygnować z wystąpienia przeciw królowi Macedonii i zerwał współpracę z Ateńczykami, ale i tak padł ofiarą mordu z rąk Hekatajosa (D.S. XVII 5.1). W tym jednak miejscu trzeba pamiętać, że owe oskarżenia o zdradę mogły być próbą usprawiedliwiania stracenia dowódcy (Heckel 2006, 62). Tak więc śmierć Attalosa nastąpiła w 336 r. p.n.e.

zmodyfikował listę obecną w swoim źródle. Najpierw wymienił krewnych i powinowatych Aleksandra Wielkiego: Amyntasa, macochę i braci, a następnie postacie wymienione przez Justyna, a więc Parmeniona, Filotasa, Attalosa, Eurylochosa i Pauzanasza, po czym dodał nieobecnego w tym miejscu u Justyna Kleitosa Czarnego. To ostatnie nie jest żadną różnicą. W końcu Justyn wymienił ofiary Aleksandra Wielkiego podczas opłakiwania Kleitosa Czarnego. Orozjusz, pomijając żałobę króla, dodał do listy Kleitosa Czarnego, aby czytelnik nie był zaskoczony przejściem pomiędzy postaciami z listy ofiar Aleksandra Wielkiego do mordu popełnionego na Kleitosie Czarnym.

Wymienienie większości z tych postaci wśród ofiar Aleksandra Wielkiego nie budzi żadnych wątpliwości. Skazanie na śmierć Filotasa, zabójstwo jego ojca Parmeniona, Attalosa, czy Kleopatry-Eurydyki są powszechnie opisywane w naszych źródła. Trochę mniej oczywiste jest wymienienie w tym kontekście Pauzanasza, który w końcu był mordercą ojca Aleksandra Wielkiego. Justyn przytaczał jednak opowieść o powiązaniach między nim a Olimpias. Według niego być może ona i Aleksander Wielki wiedzieli o planowanym przez Pauzanasza zamachu, a Olimpias miała nawet przygotowywać mu możliwość ucieczki po zamordowaniu króla²⁰. Justyn wspominał też o pogrzebaniu go przez Olimpias²¹. Tak więc Pompejusz Trogus, a za nim Justyn sugerowali związki między Aleksandrem Wielkim a Pauzanaszem, co tłumaczy wymienienie go wśród osób, których śmierci Aleksander Wielki miał jakoby żałować²². U Orozjusza brak jest tych oskarżeń pod adresem Olimpias i Aleksandra Wielkiego, ale on skopiował listę obecną u Justyna²³. Tak więc obecność Pauzanasza u Orozjusza jest efektem mechanicznego przepisania wykazu, bez zastanowienia się, w jaki sposób pominięcie niektórych faktów opisanych przez Pompejusza Trogusa i Justyna wpłynie na przekaz zawarty w tych miejscach, w których Orozjusz inspirował się opisem Justyna.

²⁰ Just. *Epit.* IX 7.1–9.

²¹ Just. *Epit.* IX 7.10–11, patrz Mineo, Zecchini 2016, 236–237.

²² Zwięzłe podsumowanie dyskusji o powiązaniach między Pauzanaszem a Olimpias i Aleksandrem Wielkim, patrz Badian 1963, 244–250; Ellis 1981; Nawotka 2004, 125–126; Worthington 2008, 184–188; Landucci Gattinoni 2012, 127–135. Oczywiście z mojego punktu widzenia bez większego znaczenia jest fakt, czy Olimpias podżęgała Pauzanasza do zabójstwa Filipa II.

²³ Orozjusz poza wymienieniem Pauzanasza na omawianej liście Macedończyków wspominał go jeszcze raz w passusie dotyczącym zabójstwa Filipa II. Tam nazwał go szlachetnym macedońskim młodzieńcem lub raczej znacznym macedońskim młodzieńcem (*nobili Macedonum adulescente*) (Oros. III 14.7). To określenie Orozjusz przepisał z Justyna, który też nazwał go młodym arystokratą macedońskim (*nobilis ex Macedonibus adulescens*) (Just. *Epit.* IX 6.2). Tak więc nie przywiązywałbym zbyt dużej wagi do tego określenia, po pierwsze jest ono przepisane, a po drugie wskazuje na status społeczny zamachowca, a nie jego ocenę.

Mniej mamy świadectw źródłowych dotyczących śmierci Amyntasa IV, ale także w tym przypadku sprawa nie budzi większych wątpliwości²⁴. Trochę problemu sprawia Eurylochos, który jest postacią dosyć enigmatyczną, a o roli Aleksandra Wielkiego w jego śmierci informuje nas jedynie właśnie Justyn i zależny od niego Orozjusz²⁵. Justyn i Orozjusz wspominali też niewymienionych z imienia macedońskich możnych. Spekuluje się, że mogli oni mieć na myśli Heromenesa i Arrhabaiosa lub Aleksandra z Linkestis²⁶. Z oczywistych względów są to tylko spekulacje, które nie mogą być potwierdzone. Największe kontrowersje wywołuje wymienienie przez Justyna i Orozjusza braci Aleksandra Wielkiego (w liczbie mnogiej). W naszych źródłach przypisuje się Aleksandrowi Wielkiemu lub Olimpias zamordowanie tylko jednego brata (przy czym same jego istnienie jest przedmiotem kontrowersji)²⁷. Być może wspomnienie owych braci jest jedynie zabiegiem retorycznym²⁸, być może to nieznani nam z imienia synowie Filipa II lub owi bracia to kuzyni (w tym wypadku autor mógł mieć na myśli np. Amyntasa IV, tyle, że Amyntas IV był już wymieniony w tym passusie)²⁹ lub są to bracia Kleopatry-Eurydyki, a nie Aleksandra Wielkiego³⁰. W każdym razie Justyn był przekonany, że byli oni braćmi króla Macedonii³¹. Sam też wspominał, że Filip II miał wielu synów poza Aleksandrem Wielkim i Filipem III Arridajosem³². Z mojego punktu widzenia nie ma jednak znaczenia, kim oni byli, ważne jest powtarzanie przez Orozjusza faktów wspomnianych wyłącznie przez Justyna.

²⁴ Curt. VI 9.17; VI 10.24, patrz Green 1974, 113–114, 134–135, 139; Worthington 2003, 88; Heckel 2003, 199; Heckel 2006, 23.

²⁵ Lewandowski 1988a, 94. O Eurylochosie, patrz Yardley, Heckel 1997, 228; Heckel 2006, 123.

²⁶ Yardley, Heckel 1997, 229; Heckel 2006, 19.

²⁷ Karanos wymieniony jest jedynie przez Justyna jako przyrodni brat Aleksandra Wielkiego (bez podania imienia jego matki), który został zamordowany przez Aleksandra Wielkiego na początku jego rządów (*Just. Epit.* XI 2.3). Pausaniasz wspominał straszliwą kaźń, jaką zgotowała Olimpias po zamordowaniu swojego męża malutkiemu synkowi Filipa II (którego imię nie zostało podane) i Kleopatrze-Eurydyce, których zamknięto w brązowym naczyniu, po czym podłożono pod nie ogień i spalono ich (*Paus.* VIII 7.7). Nie zgadza się to ze świadectwem Satyrosa przytoczonym przez Athenaios, który wymieniając żony i dzieci Filipa II, wspominał jedynie córkę Kleopatry-Eurydyki Europę (*Satyros ap. Ath.* XIII 557e). Justyn, wspominając śmierć Kleopatry-Eurydyki, opowiadał o zmuszeniu jej do samobójstwa przez powieszenie, wcześniej zaś miała zostać zamordowana jej córeczka (*Just. Epit.* IX 7.12). Ponadto Diodor wspominał narodziny dziecka Kleopatry-Eurydyki na kilka dni przed śmiercią Filipa II (*D.S.* XVII 2.3). Nie wiemy czy miał on na myśli Europę, czy Karanosa. Jak widać te świadectwa są ze sobą dosyć sprzeczne. Często wskazuje się, że wiarygodność Satyrosa jest większa niż Justyna czy Pausaniasza (*Carney* 2000, 77). Część badaczy wątpi w istnienie Karanosa (*Heckel* 1979; *Yardley, Heckel* 1997, 82–83; *Heckel* 2006, 78). Inni uważają, że Karanos był przyrodnim bratem Aleksandra, ale nie był dzieckiem Kleopatry-Eurydyki (*Unz* 1985; *Ogden* 1999, 26). Pojawienie się Karanosa u Justyna mogło być efektem nieporozumienia i przytaczania przez źródła kłótni między Attalosem a Aleksandrem Wielkim. Attalos miał życzyć Filipowi podczas toastu, aby z Kleopatry-Eurydyki rodzili się prawowici królowie, a nie bękarty, co doprowadziło do wybuchu gniewu u Aleksandra Wielkiego (*Satyros ap. Ath.* XIII 557d; *Plu. Alex.* 9.7–8; *Just. Epit.* IX 7.3), patrz *Green* 1974, 139–140; *Nawotka* 2004, 120–121.

²⁸ *Yardley, Heckel* 1997, 227–228.

²⁹ *Shackleton Bailey*, 1977, 148–150.

³⁰ *Bosworth* 1988, 19.

³¹ *Ogden* 1999, 39.

³² *Just. Epit.* IX 8.3.

Ciekawe jest jednak to, co Orosjusz pominął z narracji Justyna. Łatwo jest wytłumaczyć, dlaczego skrócił opowieść o kłótni między królem a jego współpracownikiem. Dzięki temu Orosjusz mógł przedstawić mord popełniony przez króla jako nieuzasadniony, a do tego charakter jego pracy wymuszał skracanie dłuższych opisów³³. Orosjusz pominął początkową radość króla po dokonaniu mordu na adwersarzu. Szybko jednak miało przyjść u króla opamiętanie. Orosjusz przede wszystkim kompletnie zignorował opowieść o żalu Aleksandra Wielkiego nad zabitym przyjacielem³⁴. Pominął próbę samobójstwa władcy oraz jego głodówkę, a także pocieszanie, a w domyśle usprawiedliwienie przez Kallistenesa czynu monarchy. Gdyby nie zachowała się relacja Justyna i wiedzę o niej czerpalibyśmy jedynie z Orosjusza, to nie domyślelibyśmy, że opisywał on żal Aleksandra Wielkiego po jego pijackim i zbrodniczym wybryku. Można zwrócić też uwagę na odwrócenie porządku u Orosjusza. U Justyna najpierw czytamy o zamordowaniu Kleitosa Czarnego, a imiona ofiar Aleksandra Wielkiego wymienione zostały podczas opisu żalu Macedończyka, który rozpamiętywał swoje uczynki. Tymczasem Orosjusz najpierw wspominał uśmierconych z woli Aleksandra Wielkiego, a dopiero pokrótce opisał mord na Kleitosie Czarnym jako egzemplifikację zagrożenia, jakie sprawiał swoim najbliższym król Macedonii.

Mimo że Orosjusz podaje jedynie fakty zawarte u Justyna, to wydzięk obu narracji jest jednak inny. Nietrudno zauważyć, że Justyn częściowo broni Aleksandra Wielkiego, podkreślając, jak bardzo przeżył on skutki swojego gniewu. Według niego władca żałował swojej zbrodni, chciał popełnić samobójstwo, po czym próbował się zagłodzić. Efektem owego żalu było rozpamiętywanie swoich poprzednich zbrodni. Tymczasem sens opowieści Orosjusza jest inny. Orosjusz wyliczał zbrodnie Aleksandra, aby pokazać, ile zabił on ważnych Macedończyków. Mord na Kleitosie Czarnym jest egzemplifikacją zbrodniczego charakteru macedońskiego króla. Tak więc pomiędzy narracją Justyna a Orosjusza Aleksander Wielki zmienił się z żałującego swoich uczynków gwałtownika, który popełnił zbrodnię, jakiej następnie żałował, w psychopatycznego mordercę, który jest groźny dla obcych i bliskich.

W tym miejscu można zadać pytanie o przyczyny zmiany wizerunku Aleksandra Wielkiego w opisie zbrodni na Kleitosie u Orosjusza. Istnieje kilka możliwości. Po pierwsze jest to efekt skracania tekstu. Styl Orosjusza jest bardziej lapidarny niż Justyna. Nie mógł on

³³ Choć trzeba zauważyć, że jeśli Orosjuszowi potrzebny był jakiś *passus* z powodów retorycznych, to na podstawie Justyna opisywał wydarzenia bardzo mało istotne. Tak długość opisu obrony Sparty przez spartańskich starców przed Tebańczykami Epaminondasa (Oros. III 2.6) jest raczej niewspółmierna do wagi wydarzenia.

³⁴ Peltonen 2018, 489.

oddać wszystkiego, co znalazło się w dziele jego poprzednika. Czasami Orozjusz nie zawsze rozumiał intencje Justyna, a jego narracja bywała bardzo nieporadna, co prowadziło do wypaczenia treści zawartej w źródle. Dobrze ilustruje to opowieść o buncie armii Aleksandra Wielkiego przeciw kontynuowaniu wyprawy w Indiach. Justyn relacjonował, jak po zwycięstwie nad Sofitami żołnierze błagali króla, aby zaprzestał wyprawy, ponieważ są zmęczeni wojną, ich wiek jest już zaawansowany i zostało im tyle życia, ile trzeba na powrót do domu. Aleksander Wielki w tej sytuacji musiał się zgodzić na powrót do domu oraz nakazał wnieść obóz wspanialszy niż zwykle, co żołnierze uczynili z wielką radością³⁵. Tymczasem u Orozjusza czytamy, że armia Aleksandra Wielkiego z trudem odniosła zwycięstwo nad Kofidami, gdyż żołnierze byli już podeszli wiekiem, podupadli na duchu i mieli sterane siły, a dla upamiętnienia tego zdarzenia założyli obóz okazalszy niż zwykle³⁶. Jak widać, Orozjusz pominął to, co najważniejsze w tym passusie, czyli protest Macedończyków przeciw kontynuacji wyprawy, co zmusiło Aleksandra Wielkiego do zaniechania jej, i w rezultacie kompletnie wypaczył sens całego passusu. Nie sądzę jednak, abyśmy powinni tak interpretować różnice między narracjami Justyna i Orozjusza o śmierci Kleitosa Czarnego.

Owe rozbieżności nie dotyczą jedynie passusu opowiadającego o zamordowaniu Kleitosa Czarnego. Orozjusz bardzo negatywnie oceniał króla Macedonii. Pomijał z narracji Justyna to, co dobrze świadczyłoby o królu³⁷. Oskarżał go, że w bitwach pod Granikiem, Issos i Gaugamelą zabito 5 milionów pieszych i jeźdźców, ponadto zniszczono bardzo wiele miast Azji, a cała Syria została spustoszona, Tyr doszczętnie zburzony, Cylicja wyludniona, Kapadocja podbita, a Egipt został zniewolony³⁸. Rodos poddało się dobrowolnie królowi zdjęte strachem³⁹. Według Orozjusza Aleksander Wielki był nienasycony krwią ludzką, czy to wrogów, czy to sprzymierzeńców, i zawsze był spragniony świeżego jej rozlewu⁴⁰. Strach przed Aleksandrem miał być tak wielki, że do Babilonu przybyły poselstwa z Kartaginy, Hiszpanii, Galii, Sycylii i Sardynii, i dużej części Italii⁴¹. W domniemanym otruciu Aleksandra Wielkiego Orozjusz widział karę za nikczemny apetyt (rozlewu krwi)⁴². Zadał on też pytanie, czy należy czasy Aleksandra bardziej wychwalać ze względu na męstwo, dzięki

³⁵ Just. *Epit.* XII 8.10–17, patrz: Yardley, Heckel 1997, 250–254; Nawotka 2004, 435–437; Mineo, Zecchini 2018, 179–180.

³⁶ Oros. III 19.5.

³⁷ Peltonen 2018, 489.

³⁸ Oros. III 17.8–9.

³⁹ Oros. III 17.9.

⁴⁰ Oros. III 18.10.

⁴¹ Oros. III 20.2.

⁴² Oros. III 20.4.

któremu cały świat został opanowany, lub czy należy je przeklinać ze względu na zagładę, wskutek której cały świat został zniszczony⁴³. Odpowiadając na to pytanie, Orozjusz uznał, że niezależnie którą odpowiedź się wybierze, to i tak jego czasy wypadają lepiej niż Aleksandra Wielkiego. Aleksander Wielki był gorszym przeciwnikiem niż Goci, a nieszczęścia Rzymian jego czasów są niczym wobec tego, co spotkało Persów⁴⁴. Autor przedkładał talenty militarne Teodozjusza I nad Aleksandra Wielkiego⁴⁵. Twierdził, że macedoński władca unikał starcia ze Scytami, podczas gdy Teodozjusz I ich (czyli Hunów, Gotów i Alanów) pokonał⁴⁶.

Ocena Aleksandra Wielkiego u Orozjusza kontrastuje ze zdaniem Justyna⁴⁷, który opisał Aleksandra Wielkiego jako męża obdarzonego ponad ludzką miarę⁴⁸, przypomniał o opowieści o jego nadprzyrodzonym pochodzeniu⁴⁹, cudownych znakach, które zapowiadały jego narodziny⁵⁰, wykształceniu pod kierunkiem Arystotelesa⁵¹, miłości żołnierzy⁵². Podbite ludy oplakiwały jego odejście⁵³. Oczywiście Justyn, jak inni autorzy, dostrzegał wady króla⁵⁴. Wypominał Aleksandrowi Wielkiemu przyjęcie perskich obyczajów⁵⁵ czy wystąpienie przeciw swoim bliskim (Justyn miał na myśli Parmeniona i Filotasa)⁵⁶. Obraz Aleksandra Wielkiego jest szczególnie ambiwalentny w zestawieniu Filipa II z jego synem⁵⁷. Justyn deklarował, że Aleksander Wielki przewyższył ojca w cnotach, ale też wadach. Aleksander prowadził wojny jawnie, cieszył się z rozbicia wrogów, był gotów wybaczać wrogom, był wielkoduszny i wspaniałomyślny. Pod wpływem wina, które lubił, wyładowywał wściekłość na bliskich, a ponadto lubił zbytek, wołał, aby ludzie się go bali, a nie kochali⁵⁸. Swoje zestawienie Justyn kończył jednak konkluzją, że ojciec położył podwaliny pod imperium,

---

⁴³ Oros. III 20.10.

⁴⁴ Oros. III 20.13. Orozjusz sugeruje, że dla Persów Aleksander Wielki był jak barbarzyńcy, patrz Van Nuffelen 2012, 178.

⁴⁵ Van Nuffelen 2012, 109–112.

⁴⁶ Oros. VII 34.5.

⁴⁷ Corsini 1968, 116; Fabbrini 1979, 223; Sordi 2002, 424.

⁴⁸ Just. *Epit.* XII 16.1.

⁴⁹ Just. *Epit.* XII 16.2.

⁵⁰ Just. *Epit.* XII 16.4–6.

⁵¹ Just. *Epit.* XII 16.7–8.

⁵² Just. *Epit.* XII 16.10–12.

⁵³ Just. *Epit.* XIII 1.1–4.

⁵⁴ Justyn (czyli jego źródło Pompejusz Trogus), Diodor i Kurejusz Rufus mniej gloryfikowali Aleksandra Wielkiego niż np. Arrian. Być może zawdzięczają to Kleitarchusowi, patrz Thérassé 1968, 553; Baynham 2002, 12. Źródło Justyna dotyczące Filotasa było wręcz wrogie Aleksandrowi Wielkiemu. Mimo to obraz Aleksandra Wielkiego u Justyna, a szczególnie podsumowanie jego rządów, jest dużo przychylniejszy królowi niż u Orozjusza.

⁵⁵ Just. *Epit.* XII 3.8–10.

⁵⁶ Just. *Epit.* XII 5.1.

⁵⁷ Patrz: Heckel 2003, 198.

⁵⁸ Just. *Epit.* IX 8.11–21.

a syn dzięki temu je zbudował⁵⁹. Mimo że Justyn dostrzegał sporo wad u króla Macedończyków, to jednak obraz Aleksandra Wielkiego u niego jest pozytywny⁶⁰. Tak więc najprawdopodobniej Orozjusz świadomie tak skonstruował przekaz, aby ukazać Aleksandra Wielkiego jako bardziej winnego, niż uczynił to Justyn.

W tym miejscu wskazuje się trzy czynniki. Na Orozjusza mogły mieć wpływ inne znane mu źródła dotyczące epoki Aleksandra Wielkiego: Liwiusz i Tacyt⁶¹. Władcę krytykował Seneka, który miał duży wpływ na postrzeganie postaci króla Macedonii przez Rzymian⁶². Dostrzega się jego wpływ na ocenianie Aleksandra Wielkiego przez Augustyna i Orozjusza⁶³. Ponadto król był często krytykowany przez autorów chrześcijańskich: Euzebiusza z Cezarei⁶⁴ i przede wszystkim przez Augustyna⁶⁵. Nie do końca przekonują mnie te wyjaśnienia. Nie jest oczywiste, w jakim stopniu Orozjusz znał dzieła Seneki. Co prawda w kilku miejscach można się nad tym zastanowić, ale żadne z nich nie jest pewne. Tak śladów lektury Seneki można by się dopatrzeć w opisie zdobycia Babilonu przez Cyrusa Wielkiego⁶⁶ czy uczy Harpalusa⁶⁷. Tyle, że opowieść o Cyrusie i rzece Gyndes zawarta u Orozjusza bliższa jest świadectwu Herodota⁶⁸ niż Seneki⁶⁹. Mniej oczywiste jest to, czy Orozjusz zaczerpnął opis uczy Harpagosa (nazywanego przez autora Harpalusem) z *Historiae* Herodota⁷⁰, czy *De ira* Seneki⁷¹. Tak więc trudno powiedzieć, na ile Orozjusz miał za sobą lektury dzieł Seneki i w jakim stopniu mogły one wpłynąć na jego sposób postrzegania Aleksandra Wielkiego. Zapewne jako człowiek wykształcony czytał pisma Seneki, ale nic nie

⁵⁹ Just. *Epit.* IX 8.22, patrz: Worthington 2010, 165–169.

⁶⁰ Thérasse 1968.

⁶¹ Sordi 2002, 425.

⁶² Favez 1958, 107–110; Fears 1974; Sordi 2002, 426; Celotto 2018; Gilley 2018, 310–311; Nabel 2018, 217–218; Wallace 2018, 176. Nie tylko Seneka negatywnie oceniał okrucieństwo Aleksandra Wielkiego. Podobnie wcześniej to czynił Cynceron, a współcześnie Senece Lukan. Przy czym można w *Historia adversus paganos* odnaleźć ślady lektury Lukana i dzieł Cyncerona.

⁶³ Peltonen 2018, 489.

⁶⁴ Peltonen 2018, 486–487.

⁶⁵ Augustyn siedmiokrotnie wspominał Aleksandra Wielkiego w *De civitate Dei* (August. *De civ. D.* IV 4; IV 7; VIII 5; VIII 27; XII 11; XII 26; XVIII 42). Augustyn przytaczał opowieść o rozbójniku, który schwytyany przyrównał się do króla Macedonii. Miał on powiedzieć, że Aleksander Wielki uprawiał rozbój na całym świecie. Wiele z passusów dotyczących Aleksandra Wielkiego wcale nie jest negatywne. Opowiadał on o domniemanym liście Macedończyka do matki, w którym zawarta była myśl, że bogowie są ubóstwionymi ludźmi (August. *De civ. D.* VIII 5; VIII 27), patrz Harding 2008; Peltonen 2018, 488–489.

⁶⁶ Oros. II 6.2–4.

⁶⁷ Oros. I 19.7–11.

⁶⁸ Hdt. I 189–191. Podobieństwo pomiędzy obydwojoma passusami zauważył już Mörner (1844, 103–104). O tym passusie, patrz Arnaud–Lindet 1990b, 208–209.

⁶⁹ Sen. *Ira* III 21.1–4. Podobieństwo między przekazem Seneki a Orozjusza w tym miejscu dostrzegł A.T. Fear (2010a, 82). Nie zgadzał się jednak z nim. Przede wszystkim dlatego, że opowieść u Seneki ma inny sens niż u Herodota, czy Orozjusza. Seneka też w innym miejscu ją kończy, a Herodot i Orozjusz kontynuują ją aż po zdobycie Babilonu przez Cyrusa.

⁷⁰ Hdt. I 119.

⁷¹ Sen. *Ira* III 15. O podobieństwie pomiędzy opisem w tym miejscu Orozjusza a Herodota pisano od dawna (Arnaud–Lindet 1990b, 205).

wskazuje, aby wywarły one na niego większy wpływ. *Historia adversus paganos* o tym nie świadczy.

Oczywiście Augustyn bez wątpienia miał wielki wpływ na myśl Orozjusza, ale przyczyny przekształcenia przez Orozjusza obrazu Aleksandra Wielkiego zawartego w *Epitome* Justyna są bardziej skomplikowane. Trzeba jednak pamiętać, że postrzeganie sensu historii u Augustyna i Orozjusza jest inne. Rzym odgrywa zupełnie inną rolę w boskim planie zbawienia człowieka u obu autorów. U Augustyna jest on bez znaczenia, u Orozjusza kluczowy. Zwróćmy uwagę, że dla innego ważnego dla Orozjusza ojca Kościoła Hieronima obraz Aleksandra Wielkiego też bywa ambiwalentny, a częściowo jest on pozytywny⁷². Pisząc o przeszłości, Orozjusz kierował się przede wszystkim celem apologetycznym: chciał pokazać, że nieszczęścia jego czasów nie są czymś wyjątkowym, a kiedyś, przed epoką chrześcijaństwa, ludziom żyło się trudniej, czasy były mniej bezpieczne⁷³. Często skupiał się na rozlewie krwi i przytaczał to jako dowód, że dawniej (przede wszystkim przed narodzinami Chrystusa, gdy chrześcijaństwo sprawiło, że świat stał się lepszy) było po prostu gorzej. Tak na przykład kiedy Orozjusz nie mógł znaleźć odpowiednich rzymskich klęsk, potrafił tworzyć narrację z perspektywy podbijanej przez Rzym ludności, wychodząc poza rzymski punkt widzenia. Wspominał, ile wycierpieli podczas rzymskiego podboju nie tylko mieszkańcy Hiszpanii⁷⁴, ale też Italia⁷⁵ oraz Galia⁷⁶. Skoro Orozjusz koncentruje się na wojnach, to wielki, a do tego cudzoziemski wojownik musiał być praktycznie z definicji kimś złym. Do tego dla Orozjusza Macedonia była jednym z czterech królestw z *Księgi Daniela*⁷⁷. Dla niego Babilon, Macedonia, Kartagina i Rzym były czterema uniwersalnymi monarchiami, które dominowały na ziemi. Przy czym Macedonia i Kartagina były mniejsze, słabsze, pośrednie i przejściowe wobec dwóch prawdziwych imperiów, czyli Babilonu i Rzymu⁷⁸. Orozjusz kreślił negatywny wizerunek Aleksandra Wielkiego, gdyż jako wielki wojownik, a zarazem król jednego z opisanych przez Biblię monarchii idealnie nadawał się do

⁷² Anegdota o Aleksandrze Wielkim płaczącym na grobie Achillesa jest neutralna (Hieronimus, *V. Hil.* Pref. 9–11 (Hieronimus, *V. Hil.* = A.A. Bastiaensen, C. Moreschini, *Vita Sancti Hilarionis*, [w:] *Vite dei Santi dal III al VI secolo*, IV: *Vita di Martino. Vita di Ilarione. In memoria di Paola*, red.C. Mohrmann, A.A. Bastiaensen, J.W. Smit, Rome 1975, 72–132), patrz Peltonen 2018, 477–478. W opowieści o Aleksandrze Wielkim i Scypionie Hieronim wypowiadał się dosyć pozytywnie o królu Macedończyków; Hieronimus, *C. Ruf.* 3. 40 (Hieronimus, *C. Ruf.* = Hieronimus *Contra Rufinum*, red. P. Lardet, Turnhout 1982). Patrz: Peltonen 2018, 490–491.

⁷³ O *Historia adversus paganos* i Orozjuszu, patrz Lacroix 1965; Corsini 1968; Fabbrini 1979; Goetz 1980; Andresen 1985, 5–54; Arnaud-Lindet 1990a, IX–CIII; Fear 2010b, 1–25; Van Nuffelen 2012.

⁷⁴ Oros. V 1.7.

⁷⁵ Oros. V 1.6.

⁷⁶ Oros. VI 12.2.

⁷⁷ Cztery królestwa, patrz Dn. 2, 31–45; Dn. 7, 3–7; Dn. 7, 15–28. Dn. 8, 1–27. O czterech królestwach w myśli Orozjusza, patrz Corsini 1968, 166; Fabbrini 1979, 353–361; Van Nuffelen 2012, 48–52.

⁷⁸ Oros. II 1, 4–6. Patrz Lippold 1971, 437.

podkreślania jak w szczęśliwych czasach żył Orozjusz i jego współcześni. Pamiętajmy też o zestawianiu przez Orozjusza czasów Aleksandra Wielkiego i jego. Orozjusz nie tylko krytykował Aleksandra Wielkiego gdyż reprezentował on pogański świat⁷⁹, ale aby pokazać, o ile lepsze są jego czasy niż to co chwalili poganie, a w konsekwencji broni chrześcijańskiego Rzymu przed zarzutami pogan, że zaprzestanie kultu dawnych bogów pogorszyło los *Imperium Romanum*.

Zresztą nie tylko przedstawiając zamordowanie Kleitosa Czarnego, Orozjusz manipulował faktami zawartymi w narracji Justyna, aby pokazać Aleksandra Wielkiego gorszym, niż był opisany w źródle. Widać to dobrze w opisie śmierci Dariusza III. Justyn podkreślał, że król Persji został spętany przez swoich krewnych, a potem przez nich śmiertelnie zraniony. Dariusz III w ostatnich słowach przekazał Aleksandrowi Wielkiemu, że umiera jako jego dłużnik, gdyż szlachetnie obszedł się z jego rodziną. Perski władca prosił bogów, aby przekazali najwyższą władzę Macedończykowi, chciał też, aby ten go pomścił⁸⁰. Tymczasem u Orozjusza zostało z tego tylko uwięzienie Dariusza III, pościg Aleksandra Wielkiego za nim i śmierć króla Persji. Podkreślał on złudną litość Aleksandra Wielkiego, który kazał pochować Dariusza III, ale zatrzymał w okrutnej niewoli jego rodzinę⁸¹. Także w tym wątku przedstawił on Aleksandra Wielkiego dużo bardziej krytycznie i jednoznacznie niż uczynił to Justyn⁸².

Można więc odnieść wrażenie, że w dużej mierze Orozjusz tak skracał dzieło Justyna, aby przedstawić Aleksandra w gorszym świetle, niż czyniło to jego źródło. Mimo że w analizowanym passusie Orozjusz nie podał żadnych faktów, które nie zgadzały się z Justynem, to jednak mocno zniekształcił on wydźwięk jego pracy, nadał mu nowy sens. Odpowiednio manipulując faktami i ich doborem, kreślił negatywny obraz króla Macedonii, który pasuje do wydźwięku ideologicznego jego dzieła. To każe w inny sposób spojrzeć na epitome jako źródło wiedzy o zaginionych dziełach. Zbyt łatwo się zapomina, że każda epitome, to nie zaginiony tekst, a praca epitomatora, który niekoniecznie chciał wiernie oddawać kopiowany tekst. Z różnych powodów mógł on manipulować nim, częściowo nie rozumieć go, dostosowywać go pod wrażliwość i wiedzę współczesnego sobie czytelnika lub chcieć uczynić z niego argument za stawianą przez siebie tezę. W rezultacie nawet jeśli zachowany autor dysponował tylko jednym źródłem, to i tak jego przekaz może radykalnie odbiegać od dzieła, z którego korzysta. Jest to istotne, gdyż czasami na podstawie wydźwięku dzieła próbuje się dociekać, jakie były jego źródła i jaki miały one stosunek do danej postaci.

⁷⁹ Peltonen 2018, 490.

⁸⁰ Just. *Epit.* XI 15.1–15.

⁸¹ Oros. III, 17.6–7.

⁸² Peltonen 2018, 489–490.

Omawiany passus z *Historia adversus paganos* pokazuje, że jest to dużo bardziej skomplikowany problem, gdyż autorzy mogli dopasowywać sposób prezentacji faktów do swoich celów.

Bibliografia:

- Alonso V., 2007: *Alexander, Cleitus and Lanice: Upbringing and Maintenance*, [w:] *Alexander's Empire: Formulation to Decay*, red. W. Heckel, L. Tritle, P. Wheatley, Claremont, 109–123.
- Andresen C., 1985: Einleitung [w:] Paulus Orosius, *Die antike Weltgeschichte in christlicher Sicht*, I: *Buch I-IV*, Zürich (wstęp C. Andresen, tłum. i kom. A. Lippold).
- Arnaud-Lindet M.-P., 1990a : *Introduction*, [w:] Orose, *Histoires (contre les païens)*, I : *Livres I-III*, red. M.-P. Arnaud-Lindet, Paris, VII–CIII.
- Arnaud-Lindet M.-P., 1990b: *Notes complémentaires*, [w:] Orose, *Histoires (contre les païens)*, I : *Livres I-III*, red. M.-P. Arnaud-Lindet, Paris, 191–230.
- Badian E., 1960: *The Death of Parmenio*, „TAPhA” 91, 324–338.
- Badian E., 1985: *Alexander in Iran*, [w:] *The Cambridge History of Iran*, II, red. I. Gershevitch, Cambridge, 420–501.
- Badian E., 2000: *Conspiracies* [w:] *Alexander the Great in Fact and Fiction*, red. A.B. Bosworth, E.J. Baynham, Oxford, 50–95.
- Baynham E., 2002: *The Ancient Evidence for Alexander the Great*, [w:] *Brill's Companion to Alexander the Great*, red. J. Roisman, Leiden–Boston, 1–29.
- Bearzot C., 1987: *La tradizione su Parmenione negli storici di Alessandro*, „Aevum”, 61, 89–104.
- Bosworth A.B., 1988: *Conquest and Empire: The Reign of Alexander the Great*, Cambridge–New York.
- Bosworth, A.B., 1996: *Alexander and the East: The Tragedy of Triumph*, Oxford 1996.
- Brunt, P. A., 1980: *On Historical Fragments and Epitome*, „CQ” 30.2, 477–494.
- Carney, E.D. 1981: *The Death of Clitus*, „GRBS” 22, 149–160.
- Carney, E.D., 2000: *Woman and Monarchy in Macedonia*, Norman.
- Cauer F., 1893: *Philotas, Kleitos, Kallisthenes: Beiträge zur Geschichte Alexanders des Grossen*, Leipzig, 1–79.

- Celotto G., 2018: *Alexander the Great in Seneca's Works and in Lucan's Bellum Civile*, [w:] *Brill's Companion to the Reception of Alexander the Great*, red. K. Royce Moore, Leiden–Boston 325–354.
- Corsini E., 1968: *Introduzione alle "Storie" di Orosio*, Torino.
- Ellis, J.R., 1981: *The Assassination of Philip II*, [w:] *Ancient Macedonian Studies in Honor of Charles F. Edson*, red. H.J. Dell, Thessaloniki, 99–137.
- Fabbrini F., 1979: *Paolo Orosio. Uno storico*, Roma.
- Favez Ch., 1958: *Alexandre le Grand vu par Sénèque*, „Palaeologia” 7, 107–110.
- Fear A. T., 2010a: *Orosius, Seven Books of History Against the Pagans*, red. A.T. Fear, Liverpool.
- Fear A. T., 2010b: *Introduction*, [w:] *Orosius, Seven Books of History Against the Pagans*, red. A.T. Fear, Liverpool, 1–25.
- Fears J.R., 1974: *The Stoic View of the Career and Character of Alexander the Great*. „Philologus”, 118.1, 113–130.
- Gilley D.L. 2018: *The Latin Alexander: Constructing Roman Identity*, [w:] *Brill's Companion to the Reception of Alexander the Great*, red. K. Royce Moore, Leiden–Boston, 304–324.
- Goetz H.-W., 1980: *Die Geschichtstheologie des Orosius*, Darmstadt 1980.
- Goukowsky P., 1978, *Essai sur les origines du mythe d'Alexandre (336–270 av. J.-C.)*, I: *Les origines politiques*, Nancy.
- Green P., 1974: *Aleksander Wielki*, tł. A. Konarek, Warszawa.
- Hagendahl H., 1941: *Orosius und Iustinus. Ein Beitrag zur iustinischen Textgeschichte*, Göteborg.
- Hammond N.G.L., 1978: *Philip's Tomb in Historical Context*, „GRBS” 19, 331–350.
- Hammond N.G.L., 1983: *Three Historians of Alexander the Great: The So-Called Vulgate Authors, Diodorus, Justin and Curtius*, Cambridge.
- Hammond, N.G.L., 1993: *Sources for Alexander the Great: An Analysis of Plutarch's Life and Arrian's Anabasis Alexandrou*, Cambridge.
- Harding B., 2008: *The Use of Alexander the Great in Augustine's City of God*, „Augustinian Studies” 39.1, 113–128.
- Heckel W. 1977: *The Conspiracy Against Philotas*, „Phoenix” 31.1, 9–21.
- Heckel W., 1979: *Philip II, Kleopatra and Karanos*, „RFIC” 107, 385–393.
- Heckel W., 1992: *The Marshals of Alexander's Empire*, London–New York.

- Heckel W., 2003: *King and 'Companions': Observations on the Nature of Power in the Reign of Alexander*, [w:] *Brill's Companion to Alexander the Great*, red. J. Roisman, Leiden–Boston, 197–225.
- Heckel W., 2006: *Who's Who in the Age of Alexander the Great: Prosopography of Alexander's Empire*, Malden (Mass.)–London.
- Heckel W., 2008: *The Conquests of Alexander the Great*, Cambridge.
- Hirschberg Th. 1991: *Zum Gallischen Krieg des Orosius*, „Hermes” 119, 84–93.
- Karrer S., 1969: *Der Gallische Krieg bei Orosius*, Zürich.
- Lacroix B., 1965: *Orose et ses idées*, Paris.
- Landucci Gattinoni F., 2012: *Filippo re dei Macedoni*, Bologna.
- Lane Fox R., 2004: *Alexander the Great*, London.
- Lewandowski I., 1988a: M. Julianus Justynus, *Zarys dziejów powszechnych starożytności na podstawie Pompejusza Trogusa*, red. I. Lewandowski, Warszawa.
- Lewandowski I., 1988b: *Przedmowa*, [w:] M. Julianus Justynus, *Zarys dziejów powszechnych starożytności na podstawie Pompejusza Trogusa*, red. I. Lewandowski, Warszawa, I–XXVIII.
- Lewandowski I., 2007: *Historiografia rzymska*, Poznań.
- Lippold A., 1971: *Griechisch-makedonische Geschichte bei Orosius*, „Chiron” 1, 437–455.
- Mallan Ch., 2013: *The Style, Method, and Programme of Xiphilinus' Epitome of Cassius Dio's Roman History*, „GRBS” 53, 610–644.
- Mineo B., Zecchini G., 2016: Justin, *Abrégé des Histoires Philippiques de Trogue Pompée. I : Livres I–X*, kom. i tłum. B. Mineo, uw. G. Zecchini, Paris.
- Mineo B., Zecchini G., 2018: Justin, *Abrege Des Histoires Philippiques de Trogue Pompee, II : Livres XI–XXIII*, kom. i tłum. B. Mineo, uw. G. Zecchini, Paris.
- Mörner Ch., 1844 : *De Orosii vita eiusque Historiarum libris septem adversus paganos*, Berolini.
- Ogden D. 1999 : *Polygamy, Prostitutes and Death. The Hellenistic Dynasties*, Duckworth.
- Nabel J., 2018: *Alexander between Rome and Persia: Politics, Ideology, and History*, [w:] *Brill's Companion to the Reception of Alexander the Great*, red. K. Royce Moore, Leiden–Boston, 197–232.
- Nawotka K., 2004: *Aleksander Wielki*, Wrocław.
- Peltonen J., 2018: *Church Fathers and the Reception of Alexander the Great*, [w:] *Brill's Companion to the Reception of Alexander the Great*, red. K. Royce Moore, Leiden–Boston, 477–502.

- Rubinson Z., 1977: *The 'Philotas Affair' – A Reconsideration*, „Ancient Macedonia” 2, 409–420.
- Shackleton Bailey D.R., 1977: *Brothers or Cousins*, „AJAH” 2, 148–150.
- Schubert R., 1898 : *Der Tod des Kleitos*, „RhM” 53, 98–120.
- Seel O., 1972: *Eine römische Weltgeschichte. Studien zum Text der Epitome des Iustinus und zur Historik des Pompejus Trogus*, Nürnberg.
- Sordi M., 2002: *Alessandro e Roma nella concezione storiografica di Orosio* [w:] *Scritti di storia romana*, red. M. Sordi, Milano, 423–432.
- Syme R., 1988: *The Date of Justin and the Discovery of Trogus*, „Historia” 37.3, 358–371.
- Thérasse J., 1968, *Le moralisme de Justin (Trogue Pompée) contre Alexandre le Grand : son influence sur l'oeuvre de Quinte Curce*, „AC” 37.2, 551–588.
- Tritle L., 2003 : *Alexander and the Killing of Cleitus the Black* [w:] *Crossroads of History, The Age of Alexander*, red. W. Heckel, L.A. Tritle, Claremont, 127–146.
- Unz R.K., 1985: *Alexander's brothers?*, „JHS” 1045, 171–174.
- Wallace S., 2018: *Metalexandron: Receptions of Alexander in the Hellenistic and Roman Worlds*, [w:] *Brill's Companion to the Reception of Alexander the Great*, red. K. Royce Moore, Leiden–Boston, 162–196.
- Wipszycka E., Bravo B., 2010: *Historia starożytnych Greków, III: Okres hellenistyczny*, Warszawa.
- Worthington I., 2003: *Alexander, Philip, and the Macedonian Background* [w:] *Brill's Companion to Alexander the Great*, red. J. Roisman, Leiden–Boston, 67–98.
- Worthington I., 2007: *Aleksander Wielki. Człowiek i bóg*, tłum. A. Wypustek, Wrocław (wyd. ang. 2004).
- Worthington I., 2008: *Philip II of Macedonia*, New Haven–London.
- Worthington I., 2010: *'Worldwide Empire' versus 'Glorious Enterprise': Diodorus and Justin on Philip II and Alexander the Great*, [w:] *Philip II and Alexander the Great: Father and Son, Lives and Afterlives*, red. E. Carney, D. Ogden, Oxford, 165–174.
- Yardley J.C., Heckel W., 1997, *Justin, Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus, I: Books 11–12: Alexander the Great*, tłum. J.C. Yardley, kom. W. Heckel, Oxford.

Robert Suski
 Uniwersytet w Białymstoku
 robert_suski@o2.pl
 ORCID: 0000-0001-5227-2743